

foto: Karl Lärka 1917

”Startjen” — Nisis Anders Larsson, Gruddbo f. 1835.

Den öppna spisen var förr en central punkt i stugan. Boendemiljön var ofta mycket primitiv. Huggkubbe fanns alltid vid spisen. Redskap och verktyg togs med in för att lagas eller vässas. Flammorna från elden var många gånger enda ljuskällan i stugan. I dunklet kan man ana sig till historier om spöken och rådn som väntar i vråna på att bli berättade. Detta var en miljö, där skrömt och folktro kunde frodas. Man kan nästan se hur historierna materialiseras från brasglöden, när Startjen tänder sin pipa.

Öde, lycka och vedergällning

Håll Nils Matsson, 1877—1959, besvarade på sin tid ett stort antal frågelistor i skilda ämnen från ULMA (Uppsala Landsmålsarkiv), bl a frågor rörande Siljansbygdens andliga värld. Här följer några utdrag ur svaren 4130 och 5622.

Då man talar om "öda" tänker man närmast på ett oblikt, ogünstigt, tragiskt öde, mera sällan, om någonsin, på ett blikt günstigt öde, t ex "ä kund full int go oderles, ä va nug jätt öd att ä suld so va." — "Eta öda a fia å släkti i lång tidär." — "Ä va onums öd att an suld få si je släiku keling." "Ä va jätt kunst it öd min onum så kam båtå rästin, fast an va so bestjelin".

Ordet "lott" användes även i betydelse "öde, bestämmelse", t ex "An bövd int jämmär si yvyr säinum lott". — "Däm e uläik lättadar jän i värden." — "An mår bäst an så e nögd min säinum lott."

Talesätt som också uttrycka ödesuppfattning; "Ä va so outsitt." — "Ä suld so va." — "Vänn å jänn bi tvundjin go genum ä an sa." — "Ä e fötrulla, ä lönäs int bjod-til."

Uttrycket "va feg" om någon anger såsom ödesbestämmelse, att personen ej har lång tid kvar att leva, t ex "I kund full int tro att o suld va so feg." — "Du e int feg i år än", säges om någon som kommer in genom dörren just som man talar om honom eller nämner hans namn. Om någon gör något som strider mot hans vanor säger man: "An e full feg nu".

Vissa uttryck och talesätt angiva att livstiden är tillmätt, dödsstunden utsatt o s v. Man frågar t ex den sjukas anhöriga; "Ur e ä min

Jons då?" som ligger sjuk. Därpå svaras: "An där då int förr äld tidi e outä." — "Ä där ingän förr äld tidi e outä." — "Ä e so outsitt ur ländj an sa livå." — "An add red gart frå si." — "O djikk å önstjät att o fikk dä, män o fikk full va jän däst ä kama tidn."

Då taket lades om på Sollerö kyrka, råkade en gubbe, som tagit sig litet för mycket till bästa, falla ned från taket. Det blev en grop i mar-ken där han föll, men han slog ej ihjäl sig, "tidi va int outä." I sitt övermod yttrade han; "I ädd nug reda mi fast ä ve je aln ögär." En tid efteråt var han full och låg på bänken i stugan och sov. Han föll ner på golvet och slog ihjäl sig, "tidi va outä."

Genom att "spå si" (låta spå sig) blev det uppenbart för somliga, att de skulle dö en våldsamt död, och trots alla försiktighetsmått kunde de ej undgå sitt öde. En person blev spådd att han skulle bli ihjälslagen av sin yngre broder. Denne fick reda på spådomen och beslöt att vara på sin vakt, vilket också lyckades honom. När den äldre brodern var gammal och låg på det yttersta kunde han ej dö. Man sände efter den yngre brodern, han kom och slog till honom med ett halmstrå, och han dog.

Mås Mejt, född år 1825, berättade: "Då lappär djing å tyddjät va å int råдли anäld djä däm ä däm villd a. Män moon va snål å outumsi o, fast o add onärt åv åll delum. Å då ä kam je lappkeling å tyddjät mjöl åv änä, säjd o att o add int nå mjöl. Ät då upp ditt mjöl själv, säjd lappkelindji. Da ättär vårt moon tvundjin tä ta je snuv åv mjöl ini munnim stup fö jämnadn, um o suld duvå vatil."

"Ä va jänn kall så va jänn ryktin udäling, å jämt va an usams min fa säinum. Då fadär onums add fe nidi ut-å Mångsjo å däm add jopa upyr onum add pöjtjän sori å leti: Um kallsatan ädd läj väst-i Okstjänn ändå, så ingän ädd ärt an. Nånn fläkk da ättär suld pöjtjän bårtär a Okstjänn å ågg si jätt vidällass. Då fällät an jänn täll upå si da, så an duvd int ta si dääd, anäld an fick ligg da mä näti va å frjos ijel."

"Ström-Kari add mista pängär å va båta jenum klok kall, så luvät out att an suld mörtj-out tjuvän. Traast ättär va ä jänn ung pöjk så vårt alldeles utå år, så an toost äldär dra-åv si attn. Män sä va an båät å bar-att pänga sä, å då väksät ärä att."

Man har också spådomar om de yttersta tiderna. Om den gamla koppargruvan i Flenberget funnos följande spådomar: Då ska Flenberget vara genomkorsat som en fårgrind, då ska Mångbergså kern

vara en hästhage, Lövbergs-åkrarna ska förgås av roströk och nedanför Kvarnheden ska det bli en stad. Då ska barnen leka med pengar och gråta efter bröd.

Till varslet knyts stundom en spådomsmetod, varigenom varslets betydelse blir närmare angiven. ”Um ä pitär i ära, e ä nånn så pratär um an.” Ber man då en person gissa i vilket öra det piper, om han gissar rätt, talar man sanning om en, gissar han fel blir man beljugen. Om en spindel hänger framför en, får man veta nyheter. Sätter man sin hand under den och han sätter sig på handen, beröra nyheterna en själv, i annat fall icke.

Begynnelsen av ett företag, tidsskede o s v anses vara av betydelse i varselföreställningen. Vad som kommer en till del på nyårsdagen, arbete, besvär, lycka, sorg, penninginkomst o s v, blir man rikligt begåvad med under året. Börjar man arbeta under söndagen, får man hålla på att arbeta varje söndag. Om man viges på midsommardagen bådardet sorg och olycka. Åska under bröllop är ett dåligt tecken. Om man hör årets första kråka innan man ser den, kommer man under året på folkets tunga (bli baktalad). Om första kråkan man ser på våren sitter blir man ”nötån” (olustig, mindre livlig) under året, flyger den blir man livlig. Om årets första gök höres ”utå änum” blir det många horor (!!!) under året. Årets första gök har sitt särskilda namn och betydelse efter det väderstreck varifrån det kommer. Västgök kallas ”flätgukku” och förebådar att man får mycket god mat eller får leva gott. Östgök, ”skårvgukku”, spår att man blir skorvig. Södergök, ”gladgukku”, spår att man blir glad. Norrgök, ”sorggukku”, förebådar sorg. Om första arbetsdagen i veckan börjar med otur, får man otur hela veckan. Om årets första åskdunder höres i riktning mot Lövberg blir det bra årsväxt. ”So först flugur e um lådin, so bi kvännä.” (Lika tjocka som de övervintrade flugorna äro på våren, lika tjocka blir sädeskornen under året.)

Lantmätare och förrättningsmän, som på jorden låtit muta sig att handla orätt och bryta mot eden, fingo efter döden springa omkring med glödande måttband o s v. De rättfärdiga fördes av änglar ”däit bra e”. Himmelen var belägen ovan skyarna och försedd med pärleportar. Där fingo de i evighet vara iklädda vita kläder, gå på gator av guld, spela på gyllene harpor, sitta till bords med Abraham,

Isak och Jakob o s v. Talesätt härom äro: ”Vakt di, så-(i)nt ljotan tar di! Ställ så du kum, däit bra e!”

Varsel för personers ankomst och dylikt har varit sällsynta. Vanligare har varit att man på magisk väg sökt frammana bilden av en kommande, t ex sin tillkommande make. Detta skedde genom att flickan på midsommarnatten, utan kläder på kroppen, sopade stugan från dörren och in mot fönstret. En kvinna, som hade en liten son utom äktenskapet, sopade stugan på detta sätt. När hon tittade ut genom fönstret kom pojkens far med pojken på armen och bakom honom kom en främmande karl. (Det är att märka att den lille låg i sängen och sov.) Den främmande lärde hon senare känna och blev i sinom tid gift med honom. Kvinnan lever än och har själv berättat historien.

Vissa märken uppenbara något i nutiden fördolt. Då Blixten som skötte om tornuret dog, stannade tornuret. En del märken ge upplysning om man är ihågkommen av sin äkta hälft, sin tillkommande om man är ogift. ”Kalln” betyder både man och fästman, ”kelindji” är både hustrun och fästmön. ”Kalln” (eller ”kelindji”) kum iug an” om man kännes ovanligt varm i kylan, ”um o tappär magdn,” om tråden går av då man spinner. Om skoremman går upp heter det: För den som har en trogen vän, sitter skoremman aldrig igen. Om det är svårt för en flicka att göra eld i spisen, har fästmannen glömt henne, ”kalln a glämt åv ännä”. Samma är förhållandet om man känner sig frusen. Om man råkar nämna en persons namn av misstag, talar denna om en. Om man får en blemma, ”pliit”, på tungan, talar folk illa om en, ”ras yvyronum”. Om man sitter och äter och sätter något i halsen, är det någon som avundas en. Om Timmerhuggaren ”fäller uppe” ett träd, har han under natten haft sexuella drömmar eller utsvävningar, och kamraterna brukar gråla på honom och säga: ”Ä syns full just vänd du a gart i nåt.”

Att möta manfolk är lyckosamt, i synnerhet om detta är den första man möter på morgonen. Att ”möt kvinnfolk” är olycksamt. Det är dock alltid någon skillnad, vilket kvinnfolk man möter. Sådana, som ansågos kunna trolla, voro de farligaste att möta, och de värsta av dem ville man inte alls möta, utan man vände hellre tillbaka, när man såg dem.

Om man gör uppehåll medan man sopar golvet, får man en lat äkta

man. Om man sjunger medan man bakar, får man en ”skårvån kall.” Om man gör snygga träskedar, får man en snygg hustru, och tvärtom. En flicka som gör stora, klumpiga kvastar, får en stor, klumpig man.

”An få je keling ätter so an a gärdi”. Som man är mot katten är man mot sin hustru (till sinnelaget). Om man möter soporna (kommer in då någon sopar), blir man rik. Om två personer tvätta sig i samma vatten, bli de osams. Om flickan har benägenhet att spilla, blir hennes tillkommande begiven på starka drycker. Om flickan ej torkar sumpen av kaffepannan, då hon kokat kaffe, får hon en snusig man. Om man står medan man dricker kaffe, blir ens äkta hälft eller tillkommande svartsjuk. Om småpojkar ligga med och vilja baka när bröd bakas, säger man: ”Um du båkär, tappär du pillam.”

Detta sista sagt kanske för att könsrollerna skulle bevaras.

Håll Nils Matsson

(1877—1959)